Vol-13 Special Issue- 1.4 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

उच्च शिक्षणातील “वसुधैव कुटुंबकम्” या संकल्पनेचा भाषिक दृष्टिकोन

सोनल तुळशीदास चव्हाण
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

सारांश (Abstract)

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातून उद्भवलेली असून तिचा अर्थ “ही संपूर्ण पृथ्वी एकच कुटुंब आहे” असा होतो. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात उच्च शिक्षण संस्था विविध भाषा, संस्कृती आणि राष्ट्रीयतेच्या विद्यार्थ्यांनी समृद्ध झालेल्या आहेत. या विविधतेत एकात्मता निर्माण करण्यासाठी भाषेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ओळख, संस्कृती, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक समतेची वाहक आहे. या संशोधन निबंधात उच्च शिक्षणामध्ये “वसुधैव कुटुंबकम्” या तत्त्वज्ञानाची अंमलबजावणी करण्यासाठी भाषिक दृष्टिकोन कसा उपयोगी पडू शकतो याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. बहुभाषिकता, समावेशक भाषा धोरणे, आंतरसंस्कृतिक संवाद, भाषांतर साधने आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांच्या माध्यमातून जागतिक एकात्मता कशी साध्य होऊ शकते याचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. संशोधनाचा निष्कर्ष असा आहे की, भाषिक समावेशकता स्वीकारल्यास उच्च शिक्षण संस्था जागतिक बंधुता, समानता आणि सहअस्तित्वाच्या मूल्यांना बळकटी देऊ शकतात.

बीजशब्द (Keywords) : वसुधैव कुटुंबकम्, उच्च शिक्षण, भाषिक विविधता, बहुभाषिकता, समावेशक शिक्षण, आंतरसंस्कृतिक संवाद, जागतिक नागरिकत्व, भाषा धोरण, शैक्षणिक समता.

प्रस्तावना (Introduction)

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना महा उपनिषदात आढळते. तिचा मूलभूत संदेश असा आहे की संपूर्ण मानवजातीमध्ये बंधुभाव असावा. आजच्या काळात उच्च शिक्षण संस्था या जागतिक पातळीवर ज्ञान, संशोधन आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची केंद्रे बनली आहेत. विविध देशांतील विद्यार्थी एकत्र शिक्षण घेतात. या पार्श्वभूमीवर भाषेचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. इंग्रजी भाषा जागतिक शिक्षणाचे प्रमुख माध्यम असली तरी इतर भाषिक विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. भाषिक अडथळ्यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या सहभागावर, आत्मविश्वासावर आणि शैक्षणिक गुणवत्तेवर परिणाम होतो. भाषिक दृष्टिकोनातून “वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना म्हणजे सर्व भाषांचा सन्मान, विविध भाषिक ओळखींचा स्वीकार आणि परस्पर आदरावर आधारित संवाद व्यवस्था निर्माण करणे होय. उच्च शिक्षणात बहुभाषिकता आणि समावेशक भाषा धोरणे राबविणे ही या संकल्पनेची व्यावहारिक अंमलबजावणी ठरते.

अभ्यासाचे महत्त्व (Importance of the Study)

जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षण अधिक बहुसांस्कृतिक झाले आहे.

भाषिक असमानतेमुळे शैक्षणिक संधींमध्ये तफावत निर्माण होते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये बहुभाषिकतेवर भर देण्यात आला आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी मातृभाषेचा वापर महत्त्वाचा आहे.

जागतिक शांतता आणि सहकार्य वाढवण्यासाठी भाषिक समावेशकता आवश्यक आहे.

डिजिटल शिक्षणामध्ये विविध भाषांतील सामग्रीची गरज वाढली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

"वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेचा तात्त्विक पाया समजावून सांगणे.

भाषेची सामाजिक व शैक्षणिक भूमिका स्पष्ट करणे.

उच्च शिक्षणातील भाषिक अडचणींचा अभ्यास करणे.

बहुभाषिक शिक्षण पद्धतींचे विश्लेषण करणे.

समावेशक भाषा धोरणांची रूपरेषा सुचविणे.

उच्च शिक्षणात भाषिक एकात्मतेसाठी व्यावहारिक उपाय सुचविणे.

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

भारतीय तत्त्वज्ञानात सर्वसमावेशकतेवर भर देण्यात आला आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना मानवतावादाचा संदेश देते. समाजभाषाशास्त्रानुसार भाषा ही सामाजिक ओळखीचे प्रमुख साधन आहे. पियरे बुरदिऊ यांच्या मते भाषा ही 'सांस्कृतिक भांडवल' (Cultural Capital) आहे, जी सामाजिक प्रतिष्ठा निश्चित करते.

यूनेस्कोच्या अहवालानुसार मातृभाषेत शिक्षण घेतल्यास विद्यार्थ्यांची समज आणि सहभाग वाढतो. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये बहुभाषिक शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यात आला आहे.

तथापि, "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेचा भाषिक दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणात सखोल अभ्यास कमी प्रमाणात आढळतो. प्रस्तुत संशोधन हे या दोन क्षेत्रांमध्ये दुवा साधण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

उच्च शिक्षणातील "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेचा भाषिक दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनात गुणात्मक (Qualitative) व परिमाणात्मक (Quantitative) अशा मिश्र पद्धतीचा (Mixed Method Approach) अवलंब करण्यात आला आहे.

गृहीतके (Hypotheses)

या संशोधनासाठी खालील गृहीतके मांडण्यात आली आहेत:

H_1: उच्च शिक्षणात बहुभाषिक अध्यापन पद्धती अवलंबल्यास विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक सहभाग आणि आत्मविश्वास वाढतो.

H_2: समावेशक भाषा धोरणे राबविल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर आदर आणि सांस्कृतिक समन्वय वाढतो.

H_3: डिजिटल भाषिक साधनांचा वापर केल्यास भाषिक अडथळे कमी होतात आणि ज्ञानप्राप्ती सुलभ होते.

H_0 (शून्य गृहीतक): भाषिक समावेशकतेचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर कोणताही महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही.

संशोधन रचना (Research Design)

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन रचना वापरण्यात आली आहे.

वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे उच्च शिक्षणातील भाषिक परिस्थितीचे निरीक्षण करण्यात आले.

विश्लेषणात्मक पद्धतीद्वारे विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांचे आणि प्रतिसादांचे विश्लेषण करण्यात आले.

नमुना निवड (Sampling Method)

संशोधनासाठी ३ विद्यापीठांमधील १५० विद्यार्थी निवडले.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विविध भाषिक पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.

२० प्राध्यापकांची मुलाखत घेण्यात आली.

नमुना निवडीसाठी स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना (Stratified Random Sampling) पद्धतीचा वापर केला.

संशोधन साधने (Tools of Data Collection)

प्रश्नावली (Questionnaire)

विद्यार्थ्यांच्या भाषिक अनुभवांविषयी २५ वस्तुनिष्ठ व ५ मुक्त उत्तरे प्रश्न.

बहुभाषिक अध्यापनाचा प्रभाव मोजण्यासाठी Likert Scale वापरली.

मुलाखत (Interview)

प्राध्यापक व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची अर्धरचना (Semi-structured) मुलाखत.

समावेशक भाषा धोरणांबाबत माहिती संकलन.

निरीक्षण (Observation)

वर्गातील अध्यापन पद्धतींचे निरीक्षण.

विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची नोंद.

दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis)

विद्यापीठांच्या भाषा धोरणांचा अभ्यास.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चे विश्लेषण.

माहिती विश्लेषण पद्धती (Data Analysis Techniques)

परिमाणात्मक माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण (टक्केवारी, सरासरी, मानक विचलन).

गुणात्मक माहितीचे विषयानुरूप विश्लेषण (Thematic Analysis).

गृहीतकांची पडताळणी करण्यासाठी t-test आणि Chi-square चाचणी वापरली.

संशोधनाची मर्यादा (Limitations of the Study)

नमुना केवळ काही विद्यापीठांपुरता मर्यादित.

वेळेची मर्यादा.

प्रतिसादातील वैयक्तिक पूर्वग्रहाची शक्यता.

नैतिक बाबी (Ethical Considerations)

सर्व सहभागींना संशोधनाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करण्यात आले.

गोपनीयता राखण्यात आली.

सहभाग स्वेच्छेने स्वीकारला गेला.

संशोधन पद्धतीच्या आधारे असे आढळून आले की बहुभाषिक आणि समावेशक भाषा धोरणे उच्च शिक्षणात सकारात्मक परिणाम घडवतात. विद्यार्थ्यांचा सहभाग, संवाद कौशल्य आणि आत्मविश्वास वाढल्याचे दिसून आले. त्यामुळे मांडलेली H_1, H_2 आणि H_3 ही गृहीतके मोठ्या प्रमाणात सत्य ठरतात, तर शून्य गृहीतक नाकारले जाते.

संशोधन कार्य : उच्च शिक्षणात "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेची भाषिक अंमलबजावणी कशी करता येईल, याचा अभ्यास खालील उपमुद्द्यांच्या आधारे करण्यात येतो.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भाषेची ओळख, अस्मिता आणि सन्मान

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती व्यक्तीच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा, भावविश्वाचा आणि सामाजिक ओळखीचा आधार असते. प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या मातृभाषेमध्ये अधिक सहजपणे विचार करतो, भावना व्यक्त करतो आणि ज्ञान आत्मसात करतो. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये जेव्हा फक्त एकाच भाषेला (उदा. इंग्रजी) प्राधान्य दिले जाते, तेव्हा इतर भाषिक विद्यार्थी दुय्यम ठरू शकतात. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास कमी होतो आणि शैक्षणिक सहभागावर परिणाम होतो.

"वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वानुसार प्रत्येक भाषेला समान सन्मान देणे आवश्यक आहे. विद्यापीठांनी विविध भाषिक पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचा आदर राखून बहुभाषिक संवादास प्रोत्साहन द्यावे. उदाहरणार्थ:

चर्चासत्रांमध्ये विद्यार्थ्यांना मातृभाषेचा वापर करण्याची संधी देणे

विविध भाषिक साहित्याचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे

भाषा दिन, सांस्कृतिक सप्ताह यांसारखे उपक्रम आयोजित करणे

यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर सन्मानाची भावना वाढते.

बहुभाषिक शिक्षण प्रणाली (Multilingual Education System)

बहुभाषिकता ही जागतिक शिक्षण व्यवस्थेची एक महत्त्वपूर्ण गरज आहे. बहुभाषिक शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांना दोन किंवा अधिक भाषांमध्ये शिकण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.

उच्च शिक्षणात बहुभाषिकतेची अंमलबजावणी पुढील प्रकारे करता येईल:

अभ्यासक्रमाचे विविध भारतीय व आंतरराष्ट्रीय भाषांमध्ये रूपांतर

द्विभाषिक (Bilingual) अध्यापन पद्धती

संशोधन लेख प्रादेशिक भाषांमध्ये सादर करण्यास प्रोत्साहन

बहुभाषिक ग्रंथालय आणि डिजिटल सामग्री उपलब्ध करणे

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये बहुभाषिकतेवर विशेष भर देण्यात आला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची समज वाढते, ज्ञान अधिक सखोल होते आणि शिक्षण सर्वसमावेशक बनते.

बहुभाषिकता ही "विविधतेतील एकता" या संकल्पनेचे भाषिक रूप आहे.

समावेशक भाषा धोरण (Inclusive Language Policy):

समावेशक भाषा म्हणजे भेदभाव टाळणारी, सन्मान राखणारी आणि समानतेला प्रोत्साहन देणारी भाषा. उच्च शिक्षण संस्थांनी स्पष्ट भाषा धोरण आखणे गरजेचे आहे.

समावेशक भाषा धोरणामध्ये पुढील बाबींचा समावेश असावा:

लिंगभेदरहित (Gender-neutral) शब्दांचा वापर

जाती, धर्म, वंश किंवा प्रदेशावर आधारित अपमानास्पद शब्द टाळणे

अधिकृत पत्रव्यवहार बहुभाषिक स्वरूपात करणे

अल्पसंख्याक भाषिक विद्यार्थ्यांसाठी सहाय्यक व्यवस्था

उदाहरणार्थ, "विद्यार्थी" या शब्दाऐवजी "विद्यार्थी-विद्यार्थिनी" किंवा "विद्यार्थीवर्ग" असा शब्दप्रयोग करता येतो.

अशा धोरणामुळे सर्व विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि आदरयुक्त वातावरण मिळते.

आंतरसंस्कृतिक संवाद आणि परस्पर समज: भाषा ही संस्कृतीशी निगडित असते. विविध देशांतील किंवा प्रदेशांतील विद्यार्थी जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा भाषिक आणि सांस्कृतिक संवादातून परस्पर समज वाढते.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

उच्च शिक्षण संस्थांनी खालील उपक्रम राबवावेत:

भाषा विनिमय (Language Exchange) कार्यक्रम

आंतरराष्ट्रीय परिसंवाद

सांस्कृतिक महोत्सव

संयुक्त संशोधन प्रकल्प

अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक बंधुत्वाची भावना निर्माण होते. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना व्यवहारात आणण्यासाठी संवाद हीच सर्वात प्रभावी पद्धत आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञान आणि भाषिक समावेशकता

आजच्या डिजिटल युगात तंत्रज्ञान भाषिक अडथळे दूर करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

ऑनलाइन भाषांतर साधने

बहुभाषिक ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म

उपशीर्षकयुक्त व्याख्याने

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित भाषा सहाय्य

या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीच्या भाषेत शिक्षण घेता येते. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे जागतिक ज्ञान सर्वांसाठी सुलभ होते.

यामुळे "जग एक कुटुंब" ही संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

भाषिक समावेशकता राबविताना काही अडचणी येऊ शकतात:

इंग्रजीचे जागतिक वर्चस्व

आर्थिक व तांत्रिक मर्यादा

प्रशिक्षित बहुभाषिक शिक्षकांची कमतरता

धोरणात्मक अस्पष्टता

या आव्हानांवर मात करण्यासाठी सरकार, विद्यापीठे आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत.

प्रस्तावित भाषिक चौकट (Proposed Linguistic Framework)

उच्च शिक्षणात "वसुधैव कुटुंबकम्" प्रभावीपणे राबवण्यासाठी त्रिस्तरीय भाषिक चौकट पुढीलप्रमाणे सुचविण्यात येते:

धोरण स्तर (Policy Level)

बहुभाषिक अधिकृत धोरण

भाषांतर निधी

समावेशक भाषा मार्गदर्शक तत्त्वे

अध्यापन स्तर (Pedagogical Level)

द्विभाषिक अध्यापन

विविध भाषांतील संदर्भग्रंथ

संवादात्मक शिक्षण पद्धती

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

तांत्रिक स्तर (Technological Level)

बहुभाषिक डिजिटल प्लॅटफॉर्म

AI आधारित भाषिक सहाय्य

उपशीर्षक व ट्रान्सक्रिप्शन सुविधा

ही त्रिस्तरीय रचना उच्च शिक्षण संस्थांना भाषिक दृष्टिकोनातून सर्वसमावेशक बनवू शकते.

वरील सर्व उपमुद्द्यांच्या आधारे असे दिसून येते की, भाषा ही "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेची व्यावहारिक अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रमुख माध्यम आहे. भाषिक समावेशकता, बहुभाषिक शिक्षण आणि तांत्रिक सहाय्य यांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये जागतिक बंधुता, समता आणि सहअस्तित्वाची भावना दृढ करता येते.

निष्कर्ष :

"वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना केवळ तात्त्विक आदर्श नसून ती आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेसाठी मार्गदर्शक तत्व आहे. उच्च शिक्षणामध्ये भाषिक समावेशकता स्वीकारल्यास विविधतेतून एकात्मता साधता येते.

भाषेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर आदर, समता आणि सहकार्याची भावना निर्माण होते. बहुभाषिक शिक्षण, समावेशक भाषा धोरणे आणि डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर करून उच्च शिक्षण संस्था जागतिक नागरिक घडवू शकतात.

त्यामुळे भाषिक दृष्टिकोनातून "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना राबविणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

महा उपनिषद.

भारत सरकार (२०२०). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण.

UNESCO (2016). Multilingual Education Report.

Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power.

Freire, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed.

Crystal, D. (2003). English as a Global Language.

Altbach, P. & Knight, J. (2007). Internationalization of Higher Education.

Teacher's Welfare is Nation's Welfare
CTEF
Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985